

dené publikace. Značná pozornost je v nich věnována vedoucímu pracovníkovi, pracovní skupině, sociálnímu a pracovnímu klimatu a specifickým jednotlivých „nástrojů řízení“.

Práce je koncipována a formulována tak, aby zaujala řídící pracovníky zemědělských podniků, jimž je nejen adresována, ale i doručena. Velmi užitečná je tabulková a dokumentační část zaměřená jako důkazní i osvětlující aparát.

Zájem, který recenzovaná publikace vyvolala, svědčí o tom, že sociologie řídicí práce se stává stále více nástrojem schopným adekvátně přispět k naplnění aktuálního požadavku zvyšování úrovně řídicí práce — a to nejen v zemědělství.

Mojmír Hájek

G. G. Diligenskij a kol.: Socialnaja psihologija klassov. Problemy klassovoj psihologii v sovremennom kapitalističeskom obščestve (Sociální psychologie tříd. Problémy třídní psychologie v soudobé kapitalistické společnosti)

Moskva, Mysl 1985, 293 s.

Práce je zajímavým příspěvkem k poznání sociální struktury a společenského vědomí soudobého kapitalismu zejména proto, že reflektuje problematiku v dynamice jeho proměn a odráží aktuální změny sedmdesátých a počátku osmdesátých let, a to jak ve vývoji sociální struktury, v ekonomice a politickém systému, tak především v pohybu názorů, mínění, postojů, v hodnotových a politických orientacích. Studie předkládá bohatý faktografický materiál, závěry i hypotézy vycházejí z hluboké znalosti teorie i ze solidní datové báze, rozsáhlých statistických, sociologických a sociálně psychologických šetření v hlavních zemích vyspělého kapitalismu (USA, Velká Británie, Francie, NSR, Itálie, Japonsko). Autoři čerpají z literatury konce šedesátých let, sedmdesátých a počátku osmdesátých let. Využívají zdroje marxistické proveniencce a z marxistických pozic interpretují data z výzkumů založených na nemarxistických teoretických a metodologických východiscích. Vyrovnávají se přitom s hlavními nemarxistickými koncepcemi sociální psychologie tříd. Práce je příspěvkem k prohloubení sociologického poznání problematiky, ve studii je na mnoha místech zdůrazněn její význam pro rozvoj marxisticko-leninské teorie a pro praxi mezinárodního dělnického hnutí. Růst složitosti společensko-ekonomických a politických vztahů kapitalismu poslední třetiny dvacátého století, jeho krize i rostoucí militantnost, svým způsobem i „poučenost“, to vše zvyšuje význam zápasu o vědomí lidí, a tím i zájem o pochopení sociálně psychologických faktorů a poznání dynamiky společenského vědomí.

V jednotlivých kapitolách sledují autoři vývoj potřeb, hodnotových orientací, politických postojů a jednání hlavních tříd a skupin ve vyspělých kapitalistických zemích. Přitom jejich vymezení blíže nediskutují, přejímají údaje sovětských ekonomů a odborníků Ústavu mezinárodního dělnického hnutí. Předkládají pak tento celkový obrázek sociální struktury: dělnická třída, včetně řadových zaměstnanců, představuje 61—66 % (v Japonsku a Itálii) až 77—80 % ekonomicky aktivních (v USA a Británii); buržoazie, včetně špiček manažerů 2—4 %; inteligence 5 % (v západní Evropě), 12—13 % (v Japonsku), 17—20 % (v USA); střední a nižší řídicí a správní pracovníci 4—6 %; skupina „samostatných“ (většinou maloburžoazie) se podílí na sociální struktuře 7,2 % v Británii, 8,7 % v USA, 13,5 % v NSR, 25,8 % v Itálii, 28,6 % v Japonsku.

Situace různých zemí je odlišná, soudobý vývoj přináší výrazné změny v povaze jednotlivých skupin a vede k rychlým restrukturacím podle řady hledisek. To vše se snaží autoři v nezbytné míře pochytit. Hlavní pozornost ovšem věnují dynamice společenského vědomí těchto skupin, a to v jejich bohaté vnitřní diferencovanosti.

Autoři jsou si vědomi náročnosti problematiky, někdy diskutabilnosti různých interpretací, výklad předkládají logicky utříděný, bohatě zdokumentovaný, mnohé otázky ponechávají otevřené — a to jak ty, které jsou vztaženy k postizení dlouhodobějších tendencí, tak zejména ty, které odrážejí poslední vývoj poznamenaný krizovými projevy, strukturálními změnami ekonomiky, tlaky neokonzervatismu.

V úvodu jsou rozebírány základní pojmy, vztah ideologie a sociální psychologie. Je zdůrazněna mnohotvárnost společenského vědomí v různých třídách a vrstvách i uvnitř jednotlivých skupin. Bohatá vnitřní diferencovanost vědomí je jak odrazem rozmanitosti v objektivním postavení, tak úrovně poznání třídních a skupinových zájmů. Jako nový rys autoři vyzdvihují rostoucí vliv samostatné poznávací činnosti mas na formování třídního vědomí.

Nejrozsáhlejší oddíl práce se zabývá společenským vědomím dělnické třídy Proti buržoazním teoriím deproletarizace, tvrdícím, že dělnická třída se ve „společnosti konzumu“ rozpadá a ztrácí roli historického subjektu, staví autoři konkrétní objektivní marxistickou analýzu. Ukazují, že proměny charakteru a obsahu práce vyvolané vědeckotechnickým rozvojem a relativně vysoký materiální standard vedou ke zvýšení a kultivaci potřeb, k diferenciaci podmínek života různých skupin dělníků a řadových zaměstnanců, k oslabení dříve vyhraněných specifík proletářského způsobu života. Vzrostl zájem o sociální vzestup (vlastní nebo děti), o obsažnou, tvůrčí, samostatnou práci. Tento růst potřeb v konfrontaci s možnostmi jejich saturace u velké části dělnické třídy vede k nespokojenosti s prací i ke „konzumní orientaci“ jako relativně nejschůdnější cestě saturace rostoucích potřeb. Přitom, zvláště v podmínkách krize, jde nezdůlka i jen o základní zajištění existence. Tento výklad staví autoři proti pohledu na dělníka jako na „spotřebitele“ bez zájmu o pracovní činnost. Protest proti odosobněné práci může přerůst v potřebu změnit stávající systém řízení. Na individuální úrovni může docházet i k přenosu zájmu do oblasti volného času, k útěku do soukromí, někdy i psychologické „lumpenproletarizaci“. Na druhé straně střet nových duchovních potřeb s těmi, které plynou z objektivního postavení proletariátu, znovu dokazuje neoddělitelnost uspokojení vyšších potřeb od zásadních změn v postavení třídy. To reprodukuje i typ aktivního bojovníka za třídní zájmy. Proti tvrzení buržoazní sociologie o „rozpadu třídního vědomí“ staví autoři i existenci exploatace, růst uvědomění si vlastní váhy dělnické třídy, přenos těžišť stávek z důsledků exploatace na sám její proces, politizaci stávek, rostoucí spolupráci dělnických odborů a odborů a akcí zaměstnanců. Ukazují ovšem i na mnohé problémy, rozporný vztah většiny dělníků k odborům, spjatý zejména s růstem požadavků na odbory.

Samostatná kapitola se zabývá odrazem třídních vztahů ve vědomí pracujících. Hovoří o kolektivistickém a kapitálu nepřátelském typu vědomí a o typu konformním. Krize dočasně snížila aktivitu dělnické třídy a zvýšila rozporuplnost jejich postojů a chování. Většinou je zřejmá protikladnost třídních zájmů, velký vliv však má reformismus. Autoři se domnívají, že na zesílení protikapitalistických tendencí působí růst intelektuální úrovně, zvláště u aktivistů dělnické třídy. Růst potřeb, včetně požadavků politických, vede i k větší kritičnosti k reformismu, která ale dosud nemá svůj odraz v odpovídajících politických pozicích. Výslednicí je odcizení politice, nedůvěra k politickým stranám a státu, neúčast ve volbách. Nespokojenost se může projevit i v pronikání konzervatismu, v podpoře silných buržoazních stran v důvěře, že obhájí „všenářodní“, tedy částečně i dělnické zájmy. Socialistické strany jsou pracujícími chápány jako součást vládnoucího politického systému, který alespoň do určité míry hájí i zájmy proletariátu.

Hlavu uzavírá kapitola o psychologii dělnické třídy v podmínkách krize na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Krize v sepětí se strukturálními změnami ekonomiky vede k prohloubení diferenciaci v postavení a bezprostředních zájmech jednotlivých skupin pracujících. Snížení možností saturace rostoucích potřeb zesiluje tendence „útěku do soukromí“, „skupinový egoismus“, pronikání konzervativních idejí, nezaměstnanost rozšiřuje deklasované vrstvy, mezi nezaměstnanými jsou šířeny ideje „autoritativního překonání krize“ apod. Proti tomu jsme svědky radikalizace nejpostiženějších vrstev proletariátu, části aktivistů dělnického hnutí a socialistických stran. I u konzervativnějších skupin dělnické třídy existuje vědomí nutnosti omezit zvlí velkokapitálu. Jsou to pak zejména komunistické strany, které hledají demokratická východiska z krize. To vše svědčí o neudržitelnosti koncepcí o „rozpadu proletářského vědomí“, které vstoupilo na nový stupeň, charakterizovaný vyšší úrovní potřeb, růstem vlivu a organizovanosti dělnické třídy, šířícím se pochopením nutnosti spojit problémy třídy s perspektivou společenského rozvoje, schopností hlouběji poznávat své zájmy a cesty boje.

Druhá hlava je věnována zvláštnostem společenského vědomí buržoazie. První kapitola pojednává o „tradičním“ buržoazním vědomí, které jako jeden z typů přežívá. Je pro ně charakteristická zisková motivace, hospodářská etika, podnikavost, tendence k „výrobě pro výrobu“, spojená s potřebou moci, tvůrčí činnosti, „hry“, individualismus a autoritářství. Tyto vlastnosti nejvýrazněji projevovali zakladatelé „buržoazních dynastií“, zhruba ve třetí generaci roste podíl spotřebitelů bohatství, obzřetných v podnikání. V sociální reprodukci sehrávají nejvýznamnější roli přibuzenské svazky a vazby představující „sociální kapitál“. V situaci volby byl kapitalista orientovaný na výrobu připraven obětovat své sociální pozice ve prospěch podniku, pro kapitalistu orientovaného na zvýšení sociálního statusu bylo prvořadě upevnění „dynastie“, vlastnictví nechápe jako kapitál, ale rodinný dědičný majetek.

Rozvoj státně monopolistického kapitalismu vedl ke změnám v čele firem a ke změnám v psychologii. Sblížilo se postavení a vědomí podnikatelů a drobných výrobců, jimž hrozí stále krach a ztráta samostatnosti, vzrostl podíl orientovaných na status quo, těch, kdo jsou v zájmu sebezáchovy připraveni omezit růst svých podniků a „subdodavatelů korporací“.

Rozpor vzniká tehdy, kdy obecné zájmy třídy nutí podnikatele k podřízení se obecnějším normám. Až poznání závislosti míry zisku na exploataci celého proletariátu celou buržoazií vedlo k pochopení nutnosti součinnosti uvnitř vládnoucí třídy. Vedle buržoazie se subjektem moci korporací stalo vedení zahrnující i nejvyšší manažery. Jsou většinou námezdními pracovníky, pobírají však důchody převyšující tržní hodnotu jejich práce a účastní se na rozdělování zisku. Nejplněji obrazy sociálně psychologické tendence velkoburžoazie. Vysoká kvalifikace manažerů, jejich zapojení do organizovaných struktur korporací, typ kariéry, to vše utváří nový typ podnikatele — „korporativní osobnost“. Jeho svoboda je institucionálně omezena právy a povinnostmi kolegů, akcionářů, přijímá pravidla korporace. V rámci korporace je tedy soutěž „organizovaná“, mimo ni však pokračuje tržní živelnost. To nutí nejvyšší manažery přijímat normy chování vlastníka. Ovšem v chápání manažera je vlastnictví anonymní, stojí vůči němu ve funkcionálním vztahu. Korporace je institucí, pro niž je motiv zisku primární, pro manažera sekundární. Na prvé místo se dostává potřeba moci. To vede k pestrosti a rozpornosti v systému hodnot. Jestliže v tradičním systému hodnot byl kladen důraz na vlastnictví, zisk, autonomii podniku, pak v manažerském je kladen na profesionální kvality, řídicí kompetenci, osobní nezávislost v rámci korporace. Manažeri jsou obviňováni z „byrokratismu“ a „etatismu“. Tím však, že se jejich psychologie zakládá na hodnotách, jako zisk, trh, konkurence, integrují se plně do buržoazního modelu vědomí. Celkově vzrostl i stupeň poznání obecných zájmů třídy a potřeba zdůvodnit její panství. Manažeri jsou připraveni i jako ideologové své třídy, pomáhají formovat státně monopolistickou buržoazii, spojující svět podnikání a stát. Do popředí v současnosti staví „službu společnosti“ a s tím nejvýrazněji spjatou sociální politiku korporací, využívanou jak ve vztahu k dělnické třídě, tak ve snaze vyhnout se státním zásahům. Pro její nákladnost je však mohou realizovat jen velké korporace, pro většinu kapitalistů je nepřijatelná. Autoři nakonec ukazují na hodnotový systém neokonzervatismu a jeho dopady v praxi korporací, na to, že vztah tvrdých a pružných tendencí v sociální strategii buržoazie je konečnou výslednicí střetu buržoazie a organizovaného dělnického hnutí.

Třetí hlava analyzuje psychologii tzv. nových středních vrstev, inteligence a středních řídicích a správních pracovníků. Inteligence je vymezena jako skupina vysoce kvalifikovaných odborníků, výrazně vnitřně diferencovaná třídně, postavením, profesí, původem. Je orientována na činnost přinášející uspokojení, na vysoké postavení a prestiž. To vše posiluje individualismus, spjatý však s aspirací na společenskou prospěšnost. V procesu zmasování této kategorie si část vědců, vysokoškolských učitelů, právníků, lékařů apod. zachovává relativně široké možnosti svobodného tvůrčího rozvoje, význam duševní práce roste. Větší části inteligence jsou však úkoly stanovovány byrokratickými institucemi, sféra její samostatnosti se zužuje na volbu prostředků. Nejvýrazněji se tak vzniklý rozpor mezi hodnotovými orientacemi a reálnými motivy projevuje u technické inteligence, která je nejužší spjata se zájmy korporací, s „firemním patriotismem“. Většinou pokládá za nejvyšší hodnotu obsah práce, ale v reálném životě očekává především uspokojení z příjmu, kariéry, volného času, kompenzující neplnohodnotnost a odcizenost vlastní práce. Značná část inteligence se adaptovala na hodnoty kariéry a konzumu, nemalá část však hledá nový smysl své existence. To je ovšem typičtější pro inteligenci společenskovědní, uměleckou, pedagogickou apod., která je charakterizována vysokým zájmem o společenské problémy, živým bojem idejí, sociální aktivitou (autoři v této souvislosti zvláště zdůrazňují kategorii vysokoškolských učitelů). Pro mnohé se stalo hledání nových hodnot hledáním nového způsobu života v oblasti sexuálních a rodinných vztahů, vztahu k práci, majetku, ke kariéře. Nespokojenost s konzumní orientací, závislou a netvůrčí prací ovšem nezdávka otevřela cestu i krajnímu individualismu, sverázně přeměně antikonzumentství v manifestovanou daň módy. Autoři však ukazují, že vysoká úroveň potřeb a ideálů inteligence může vést k překonání individualismu a k jejímu získání pro aktivní angažovanost jak v liberálně demokratickém, tak nakonec i v dělnickém hnutí.

Zvláštností společenské aktivity inteligence, pokud jde o demokratické ideály, je ovšem často nepochopení třídní podstaty antihumánnosti ve společnosti, obavy z disciplíny a organizace a ochota podílet se spíše na živelných a amorfních hnutích. V padesátých a šedesátých letech bylo politické chování inteligence nesené nejčastěji

duchem technokratismu a reformismu, v sedmdesátých a osmdesátých letech se rozrůznilo. Zpočátku byl patrný pohyb doleva, krize pak vedla k výrazné polarizaci. Instinkt sociální sebezáchovy posílil tendence ke konzervatismu a útěku do soukromí, současně jsme však i svědky aktivního protestu značné části inteligence. Jeho obecným rysem je potřeba demokratizace a účasti na řešení společenských problémů, antimilitarismus. Hlavní je vytvoření optimálních podmínek pro svobodné vyjádření osobnosti. Eklekticismus ideálů (vedle reálných demokratických požadavků) oživuje i elitářské a utopicko-anarchistické tendence.

Samostatnou kapitolu věnují autoři řídicím a správním pracovníkům, jejichž špičky řadí k buržoazii (20 %), ostatní ke středním vrstvám. Byrokratizace, hierarchizace, drobení funkcí a jejich reglementace zužují prostor pro jejich samostatný přínos, oslabují jejich dříve pevnou identifikaci s podnikem. Střední kádry ostřeji reagují na ztrátu samostatnosti a smysluplnosti práce, rostou jejich požadavky na vlastní roli v rozhodování. To se dostává do rozporu s koncentrací moci špičkových manažerů a vede k oslabování svazků středních řídicích pracovníků s buržoazií. Autoři vyčleňují několik typů: tradiční, rozšířený buržoazně podnikatelský typ, ztotožňující se s firmou; „korporativní“, identifikující se nejen s firmou, ale i manažery své úrovně a se skupinou inteligence; typ řadící se do samostatné skupiny mezi kapitalisty a ostatní pracující, který usiluje o větší podíl na rozhodování. Zvláštní je vnitřně rozporný typ „občanskobyrokratický“, oddaný svému úřadu, ale současně chápající svoji práci jako občanské poslání. Řídicí a správní pracovníci přikládají značnou váhu úloze státu, jsou nezářka přívrženci reformismu.

V závěru hlavy autoři zdůrazňují význam spojenectví dělnické třídy s novými středními vrstvami. Poukazují na obtíže, které plynou i z toho, že příslušníci těchto vrstev pocítují méně následky krize a restrukturalizace. To relativně posiluje jejich privilegované postavení a brzdí proces sblížování s ostatními námezdními pracujícími. Krize i zde zesiluje ochrannářské a konzervativní nálady vyúsťující v rozpornost vědomí těchto vrstev, které jasněji chápou své námezdní postavení a protikladnost zájmů svých a zaměstnavatele. Přes mínění některých západních teoretiků neexistuje antagonismus zájmů těchto vrstev a proletariátu.

Čtvrtá hlava analyzuje zvláštnosti vědomí a politického chování maloburžoazie. Zdůrazňuje rostoucí rozmanitost jejich typů a situací. Jedny skupiny jsou spjaty s technicky vyspělou výrobou (často spolupracují s velkými podniky), jiné pracují v zaostalosti (drobný obchod, značná část farmářů a řemeslníků). Cesta pozvolného vzestupu je reálná jen pro malou část maloburžoazie, drobný vlastník vidí, že jeho sociální existence je v rozporu s hlavními tendencemi vývoje. Na druhé straně reprodukuje představy o humanistické funkci drobného podnikání, které obsahují prvky kritiky byrokratizace a odosobnění, jsou však ve své podstatě iracionální. Vliv maloburžoazního způsobu života a myšlení se opírá o tradici posilovanou protestem proti důsledkům monopolizace a i o silnou přitažlivost „osamostatnění“ pro část námezdně pracujících. Maloburžoazie, ve své každodenní praxi pragmatická, není schopna reálně hodnotit skutečnost, více než jiným jsou jí vlastní stereotypy, individualismus jako nejvyšší životní princip a iracionalismus. Projevuje se vysokou emocionálností, kolísavostí, neadekvátností reakcí. Na druhé straně je maloburžoazie silně orientována na hodnoty práce a živelný demokratismus. Také relativní stírání rozdílů města a venkova, rodinné svazky i mobilitní dráhy umožňují pronikání hodnot ostatních tříd a vrstev pracujících do maloburžoazního prostředí.

Maloburžoazie představuje masovou základnu konzervatismu, který je namířen nejen proti progresivním změnám, ale i proti expanzi velkokapitálu. Podle konkrétní situace ta či ona stránka převládá. Kde je silný vliv dělnického hnutí na politickou kulturu země, bývá maloburžoazie častěji i spojencem dělnické třídy (Itálie, Francie). Jinak však má silnou psychologickou tendenci k sebezavřenosti. Přesto je nucena v politické rovině hledat spojení. Často se orientuje na „nadtřídní společenství“, národ, odtud maloburžoazní nacionalismus. Nízká úroveň skupinového uvědomění vede k antipatii ke kolektivním organizacím, ale současně k solidárním činům obhajoby bezprostředních zájmů. Charakteristická jsou masová živelná vystoupení, vzpoury, silné prostředky. Maloburžoazní hnutí mají obvykle rychlý průběh, obhajoba úzkých skupinových zájmů nepřerůstá v program, který by mohl být základnou spojenectví s jinými skupinami. Ve prospěch konzervatismu maloburžoazie působí nejen stálá hrozba pauperizace, ale i tradice, stereotypy, rigidnost. Komunistické strany mají nelehký úkol dát této skupině reálnou perspektivu, spojit její živelný demokratismus se socialistickými hodnotami.

Závěr publikace vyúsťuje do úvahy o důsledcích krize sedmdesátých a osmdesátých let pro úkoly dělnického hnutí. Věcná, solidně podložená analýza obsažená v recenzované publikaci je užitečným příspěvkem k řešení otázek dalšího rozvíjení světového revolučního procesu.

Radomír Havlík